

A Comparative Study of Just War in the Thoughts of St. Augustine, Michael Walzer, and Contemporary Shiite Jurists

Ali Hosseini¹ | Ali Bagheri Dolat Abaadi² | Sareh Amineipour³

1. Assistant Professor of Philosophy Department of Yasouj University; Email: a.hosseini@yu.ac.ir
2. Associate Professor, Department of Political Science, Literature and Humanities, Yasouj University, Yasouj, Iran, Email: abagheri@yu.ac.ir
3. MA Graduated of philosophy from Yasouj University; Email: ali2012003@gmail.com

Article Info	ABSTRACT
<p>Article type: Research Article</p> <p>Article history: Received: 30 January 2023 Received in revised form: 01 June 2023 Accepted: 08 June 2023 Published online: 08 June 2023</p> <p>Keywords: Just War, St. Augustine, Michael Walzer, Contemporary Shiite Jurists, Jihad.</p>	<p>One of the most important debates of the 21st century regarding the initiation of wars by governments is whether or not they are just. As if from a theoretical standpoint, it has been discussed by philosophers from antiquity to the present day. This study contrasts St. Augustine's, Michael Walzer's, and contemporary Shiite jurists' perspectives on just war in order to comprehend the evolution of these concepts and the differences between the Church Fathers and Shiite jurists.. The present research is theoretical-applied in nature and descriptive-analytical in terms of study methodology. The data acquisition method is based on two techniques: questionnaires and library research. On the basis of the questionnaire and their published works, the opinions of eleven jurists regarding the authority of imitation have been examined for this purpose. The results showed that there are more similarities between the views of Shiite jurists and those of St. Augustine than between those of Walzer regarding just war. In terms of the purposes of a just war and the issue of aiding oppressed nations, and in terms of the terms of a just war and the reasons for its legitimacy, all three concepts were most similar. The findings also indicate that Augustine and Shiite jurists present rulers and God as the decision-makers for a just war. As decision-makers, Walzer emphasizes public opinion, the people, and the UN Security Council. The theory of just war is one of the most influential theories of pacifism and the establishment of an ideal society in political philosophy, which was formulated and refined by philosophers and jurists.</p>
<p>Cite this article : Hosseini, A., Bagheri, A., & Amineipour, S. (2023). A Comparative Study of Just War in the Thoughts of St. Augustine, Michael Walzer, and Contemporary Shiite Jurists. <i>Journal of Social Theories of Muslim Thinkers</i>, 13(1):55-71. https://doi.org/10.22059/jstmt.2023.353263.1578</p>	
<p> © The Author(s). Publisher: University of Tehran Press. DOI: https://doi.org/10.22059/jstmt.2023.353263.1578</p>	

مقایسه جنگ عادلانه در اندیشه‌های سنت آگوستین، مایکل والزر و فقهای شیعه معاصر

علی حسینی^۱ | علی باقری دولت آبادی^۲ | ساره امینی پور^۳

۱. استادیار گروه فلسفه دانشگاه یاسوج؛ رایانامه: a.hoseini@yu.ac.ir

۲. دانشیار گروه علوم سیاسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه یاسوج؛ رایانامه: abagheri@yu.ac.ir

۳. دانش آموخته رشته فلسفه دانشگاه یاسوج؛ رایانامه: ali2012003@gmail.com

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی	یکی از مباحث جدی قرن بیست و یکم در خصوص شروع جنگ‌ها توسط دولت‌ها، عادلانه یا ناعادلانه بودن آن است. این موضوع از بعد نظری از گذشته‌های دور در بین اندیشمندان مطرح شده و تاکنون ادامه داشته است. برای پی بردن به تغییرات ایجاد شده در این اندیشه‌ها و نیز تفاوت آن در میان آباب کلیسا و فقهای شیعه، پژوهش پیش‌رو به مقایسه جنگ عادلانه در اندیشه‌های سنت آگوستین، مایکل والزر و فقهای شیعه معاصر می‌پردازد. پژوهش حاضر از نظر ماهیت، نظری-کاربردی و از لحاظ روش مطالعه توصیفی-تحلیلی است. روش جمع‌آوری اطلاعات کتابخانه‌ای و پرسشنامه‌ای است. برای این منظور، دیدگاه‌های یازده فقیه و مرجع تقلید براساس پرسشنامه و آثار مکتوب آن‌ها بررسی شدند. نتایج نشان داد بین دیدگاه‌های فقهای شیعه و اندیشه‌های سنت آگوستین اشتراکات بیشتری به نسبت اندیشه‌های والزر در خصوص جنگ عادلانه وجود دارد. در عین حال هر سه اندیشه در بعد اهداف جنگ عادلانه و موضوع کمک به ملت‌های تحت ستم بیشترین شباهت، و در خصوص شروط جنگ عادلانه و دلایل مشروعیت‌بخش بیشترین اختلاف را با یکدیگر دارند. همچنین یافته‌ها نشان داد در حالی که آگوستین و فقهای شیعه حاکمان و خدا را مقام‌های تصمیم‌گیرنده درباره جنگ عادلانه معرفی می‌کنند، والزر بر نقش افکار عمومی، مردم و شورای امنیت سازمان ملل به‌عنوان عناصر تصمیم‌گیرنده تأکید دارد.
تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۱۱/۱۰	
تاریخ بازنگری: ۱۴۰۲/۰۳/۱۱	
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۳/۱۸	
تاریخ انتشار: ۱۴۰۲/۰۳/۱۸	
کلیدواژه‌ها: جنگ عادلانه، جهاد، سنت آگوستین، فقهای شیعه معاصر، مایکل والزر.	

استناد: حسینی، علی؛ باقری دولت آبادی، علی؛ امینی پور، ساره. (۱۴۰۲). مقایسه جنگ عادلانه در اندیشه‌های سنت آگوستین، مایکل والزر و فقهای شیعه معاصر.

فصلنامه علمی نظریه‌های اجتماعی متفکران مسلمان، ۱۳(۱): ۵۵-۷۱. <https://doi.org/10.22059/jstmt.2023.353263.1578>

ناشر: مؤسسه انتشارات دانشگاه تهران. © نویسندگان.

<https://doi.org/10.22059/jstmt.2023.353263.1578>

۱. مقدمه و بیان مسئله

نظریه جنگ عادلانه از مهم‌ترین تئوری‌های صلح‌گرایی و برپایی جامعه آرمانی در فلسفه سیاسی است که توسط اندیشمندان فلسفی و فقهی طرح شده و بسط یافته است (حقیقت و همکاران، ۱۳۹۲). مفهوم جنگ عادلانه عبارت است از «مجازدانستن یک جنگ به‌موجب مجموعه‌ای از قواعد اخلاقی یا حقوقی» (شیبی، ۱۳۸۷: ۸). به عبارت دیگر، جنگی است که در دفاع از خود، گرفتن انتقام و مجازات بی‌عدالتی یا برای دریافت غرامت به‌لحاظ عمل غیرقانونی طرف مقابل انجام می‌گیرد (محمدی، ۱۳۸۶: ۱۳-۱۴). فلسفه اصلی طرح جنگ عادلانه، تلاش برای محدودکردن دامنه توسل به زور، انسانی‌ترکردن نحوه توسل به زور و سرانجام سوق‌دادن آن در جهت ریشه‌کن کردن جنگ برای برقراری صلح و عدالت پایدار بوده است.

سنت جنگ عادلانه قدمتی طولانی دارد و در آن از چرایی و چگونگی جنگ‌ها و همچنین ملاک‌های ارزیابی اخلاق جنگ، سخن به میان آمده است. به همین سبب ریشه تاریخی جنگ عادلانه را باید در تألیفات سیسرون^۱ در قرن اول پیش از میلاد دنبال کرد. نظریات او توسط دانشمندان مسیحی و از جمله سنت آگوستین^۲ در اواسط قرن پنجم میلادی گسترش یافت (شیبی، ۱۳۸۷: ۱)؛ به‌نحوی که اکنون از آگوستین به‌عنوان پدر سنت جنگ عادلانه نام برده می‌شود (باقری و حقیقت، ۱۳۹۲: ۲۶). پس از آگوستین، متألهانی مانند توماس آکوئیناس و فیلسوفانی مانند مایکل والزر و ریچارد نورمن و حقوقدانانی نظیر هوگو گروسوس راه او را ادامه دادند (لویان، ۱۳۹۱: ۵۳۸).

در اندیشه‌های اسلامی در باب علل شروع جنگ، اقسام جنگ، حدود و اختیارات اخلاقی در جنگ و... به‌تفصیل بحث شده است. در اسلام، جنگی مشروعیت دارد که منطبق با مفهوم جهاد باشد. جهاد در معنی خاص، جنگ مقدس یا جنگ به‌خاطر دین و در راه حق و دفاع از آزادی‌های والای اسلامی است (شیبی، ۱۳۸۷: ۱۰). در میان مسلمانان، آموزه‌های وحیانی و سنت بر عین‌بودن ارزش‌های اخلاقی یا قدرت سیاسی و به‌تبع آن، در عرصه جنگ و جهاد دلالت دارد. منابع تاریخی بر سیره اخلاقی پیامبر (ص) در جریان فتح مکه و درپیش‌گرفتن سعه صدر و عفو و گذشت در مقابل دشمنان خونین و قسم‌خورده تأکید کرده‌اند و همین امر مبنایی بر تقریر ضرورت حاکم‌بودن اخلاق در جنگ در دیدگاه برخی از نویسندگان مسلمان است (احمدی طباطبایی، ۱۳۸۷: ۱۷۳). آنچه در این میان مغفول مانده و کمتر درخصوص آن بحث شده است، جنگ عادلانه در فقه شیعه است؛ به‌گونه‌ای که میزان تشابه و تفاوت اندیشه‌های آن با آباب کلیسا و فیلسوفانی مانند والزر مشخص نیست. براین‌اساس پژوهش حاضر به مقایسه اندیشه‌های فقهای شیعه معاصر با دیدگاه‌های آگوستین و والزر می‌پردازد و وجوه اشتراک و افتراق آن‌ها را معین می‌کند.

۲. روش تحقیق

پژوهش حاضر از نظر ماهیت، نظری-کاربردی و از لحاظ روش مطالعه توصیفی-تحلیلی است. روش جمع‌آوری اطلاعات کتابخانه‌ای و پرسشنامه باز است. به این صورت که درخصوص دیدگاه‌های سنت آگوستین و والزر از مقالات و کتاب‌های منتشرشده و برای استخراج دیدگاه‌های فقهای شیعه علاوه بر آثار فوق، از پرسشنامه به شیوه بارگذاری در سامانه الکترونیک دفتر این مراجع بهره گرفته شد. آیات عظام نوری همدانی، جوادی آملی، مظاهری، فاضل لنکرانی، وحید خراسانی، علوی گرگانی، صافی گلپایگانی، شبیری زنجانی، میرزا جواد تبریزی، سبحانی و مقام معظم رهبری از جمله علمایی هستند که دیدگاه‌های آن‌ها در پژوهش لحاظ می‌شود.

^۱. Ciceron

^۲. St Augustine

برخی از علمای فوق پاسخ مکتوب به پرسش‌ها و برخی دیگر ارجاع به کتاب‌های تألیفی خود را پیشنهاد دادند. درنهایت از مجموع آثار فوق، داده‌های پژوهش گردآوری شدند. در بین فقهای شیعه معاصر در ایران تقریباً دیدگاه‌های واحدی وجود دارد و به‌اجماع معتقدند تعیین حدود و ثغور جنگ عادلانه و شروط آن با ولی فقیه و تشخیص ایشان است. باین‌حال آنجا که تفاوت‌هایی دیده شده براساس نام منعکس می‌شود.

۳. پیشینه پژوهش

با توجه مطالعات و جست‌وجوهای صورت‌گرفته درمورد جنگ عادلانه، در هیچ اثری این موضوع به شکل مقایسه‌ای درباره دیدگاه‌های آگوستین، والزر و فقهای شیعه بررسی نشده است. باین‌حال پژوهش‌هایی درباره دیدگاه‌های آیت‌الله سیستانی و امام خمینی (ره) درباره جنگ و نیز جنگ عادلانه در نظر آگوستین انجام گرفته است. برخی از آثار نگاشته‌شده در این خصوص در ادامه معرفی می‌شوند. باقری و حقیقت (۱۳۹۲) در مقاله «نظریه جنگ عادلانه در فلسفه سیاسی آگوستین» اظهار کردند جنگی از نظر آگوستین عادلانه است که صادرکننده جنگ، مشروعیت الهی داشته باشد و هدفش از این کار، اجرای عدالت و صلح و برپایی جامعه توحیدی باشد. نظریه جنگ عادلانه از منظر آگوستین دارای سه ویژگی اساسی است: ۱. اخلاق (فضیلت) و عدالت؛ ۲. قوانین (طبیعی و زمانی)؛ ۳. مشترک‌المنافع. این سه نکته، از دستاوردهای مهم نظریه جنگ عادلانه است. از طرفی او گناه را محور اساسی جنگ عادلانه می‌داند و بیان می‌گوید برای شکل‌گیری زندگی معنوی و رهاشدن از زندگی مادی، جنگ عادلانه شکل می‌گیرد.

نیکنام ابریکوه (۱۳۹۱) در پایان‌نامه کارشناسی ارشد خود با عنوان «رجعت به تئوری جنگ عادلانه با استفاده از دکترین مسئولیت حمایت برای توجیه مداخله‌گرایی قدرت‌های بزرگ» نشان داد با بررسی شکلی تئوری‌های جنگ عادلانه به‌سادگی می‌توان دریافت دکترین مسئولیت حمایت، همان تئوری‌های جنگ عادلانه با تغییراتی اندک است. او در توضیح این نکته می‌نویسد در گزارش کمیسیون بین‌المللی مداخله و حاکمیت دولت، مشروعیت اقدام نظامی با تأمین پنج شرط وام‌گرفته‌شده از تئوری‌های جنگ عادلانه به‌دست می‌آید. محمدی (۱۳۹۰) در پایان‌نامه کارشناسی ارشد خود با عنوان «مبانی فلسفی جنگ عادلانه در حقوق بین‌الملل» اشاره می‌کند که مبانی فلسفی جنگ عادلانه ناظر به حوزه‌ای از حقوق است که از آن با عنوان حقوق بنیادین انسان‌ها یاد می‌شود که شامل حق حیات، آزادی، برابری، هم‌زیستی و... است. به اعتقاد نویسنده، ادیانی مانند مسیحیت و اسلام، توسل به جنگ را با ارائه راهکارهایی مشروع جلوه می‌دهند. جهاد ابتدایی در اسلام و جهاد مقدس در مسیحیت از این موارد است که توسل به زور را با بیان شرایط خاص مجاز می‌دانند.

نادری (۱۳۹۶) در مطالعه «مدل نظری اخلاق جنگ در تفکر شیعی با تأکید بر دیدگاه آیت‌الله سیستانی» به این سؤال پرداخت که رهیافت آیت‌الله سیستانی به اخلاق جنگ چیست. او در پاسخ به سؤال فوق، این‌گونه توضیح داد که به اعتقاد آیت‌الله سیستانی، برخورداری مجاهدان از موهبت و برکات الهی منوط به رعایت حدود اخلاقی در جنگ با دشمنان است. این حدود اخلاقی به «اخلاق صیانتی» تعبیر شده است. اخلاقی که مستند به آیات و سنت ائمه اطهار (ع)، صیانت از دین، جان و مال انسان‌ها (حتی دشمنان) را اصل و محترم می‌شمارد و می‌کوشد در ابعاد راهبردی، تاکتیکی و رفتار جنگجویان، موازین اخلاقی و ارزش‌های انسانی را حاکم کند. قاسمی و دیلمقانی (۱۳۹۸) در مقاله «اخلاق جنگ از دیدگاه امام خمینی» توضیح دادند که از بین سه سنت عمده اخلاق جنگ، تحقیقات در حوزه‌های نظریه جنگ عادلانه و مباحث آن شتاب و وسعت قابل توجه یافته و بیش از مباحث دیگر مورد توجه قرار گرفته است. به اعتقاد نویسندگان، شباهت زیادی بین اخلاق جنگ با سنت جنگ عادلانه وجود دارد. این تشابه و همانندی در مباحث مربوط به آغاز جنگ، حین جنگ و پایان و خاتمه جنگ است. مباحث مربوط به شروع جنگ شامل قصد و نیت درست، دلایل عادلانه‌بودن جنگ، مراجع ذی‌صلاح جنگ و جنگ به‌عنوان آخرین مرحله و حربه، و مباحث زمان جنگ شامل جداکردن افراد دخیل در جنگ و

بی‌گناهان، و مباحث پایان جنگ شامل رعایت کردن حق و حقوق دولتی که شکست خورده، تأسیس کردن حکومت مردمی، مجازات کردن متجاوزان و خاتمه‌دادن به اشغال‌گری می‌شود. البته وجه اشتراک نظرات امام خمینی (ره) با سنت مزبور، صرفاً به دلیل شباهت مبنایی و محتوایی نیست، بلکه حداقل بخشی از آن مربوط به منابع مشترک سنت مذکور و دیدگاه امام است.

فیرحی (۱۳۸۷) در مقاله «مفهوم جنگ و اخلاق در اسلام شیعی» می‌نویسد یکی از فروع دین اسلام «جهاد» است. در ادبیات فقه اسلامی از جنگ با عنوان «جهاد» یاد می‌شود و بنابراین یکی از ابواب اصلی فقه اسلامی است. نویسنده با نظر به دو تفکیک اساسی بین فقه شیعه و اهل سنت در باب جهاد از یک سو و تمایز بین نظریه کلاسیک و جدید شیعه درباره جهاد از سوی دیگر، به تحلیل دو مطلب اساسی در باب جهاد اقدام می‌کند: الف) دیدگاه شیعه در باب ماهیت جهاد در دوره غیبت، و ب) اخلاق نظامی و حقوق بشردوستانه در منابع فقه شیعه.

نورمحمدی نجف‌آبادی و همکاران (۱۳۹۷) در بررسی «نظریه جنگ عادلانه و اخلاق مداری در جنگ میان مسلمانان بر پایه آداب الحرب‌ها» ضمن معرفی جنگ عادلانه و با تمرکز بر آداب‌الحرب‌های شناخته‌شده اسلامی، از منظر مؤلفان این متون آموزشی به انطباق آن با بایدها و نبایدهای اخلاقی جنگ پرداختند. به نظر می‌رسد براساس این بررسی تاریخی، جنگ عادلانه پیشینه‌ای اسلامی نیز داشته است. علاوه بر این، در این تحقیق به وجوه و جنبه‌های دیگری از اخلاق جنگ در این آثار مکتوب قرون میانه تاریخ اسلام (قرن دوم تا قرن نهم هجری قمری) پرداخته شده که در قالب پندهای اخلاقی به جنگجویان و فرماندهان آمده است.

لنگه‌اوزن (۱۳۸۷) در مقاله «اسلام و نظریه جنگ عادلانه» دیدگاه‌های اسلام درباره جنگ عادلانه را بررسی کرد. طبق یافته‌های او جنگ عادلانه با جنگ مقدس تقابل دارد؛ زیرا بسیاری از مسیحیان، جنگ‌های صلیبی را جنگ مقدس تلقی می‌کردند. جهاد را نیز غالباً معادل اسلامی جنگ مقدس فرض کرده‌اند، ولی جهاد مشترکات زیادی با سنت جنگ عادلانه دارد. در این پژوهش استدلال شد که اخلاق جنگ و صلح در اسلام را شاید بتوان به‌گونه‌ای تفسیر کرد که با صلح‌گرایی جنگ عادلانه که بر مبنای نظریه جنگ عادلانه غرب استوار است سازگار باشد. در حال حاضر، نزاع‌های مسلحانه شرایط ملاک‌هایی را که اسلام برای توجیه اخلاقی جنگ عادلانه در نظر گرفته ندارند. پس این نکته را می‌توان دلیلی بر صلح‌گرایی مشروط جنگ عادلانه اسلامی دانست.

عابدی‌نژاد (۱۳۹۳) در پایان‌نامه کارشناسی ارشد خود با عنوان «اخلاق جنگ و صلح و مقایسه آن با جهاد اسلامی» سه نظریه رایج در این موضوع، یعنی صلح‌گرایی، نظریه جنگ عادلانه و واقع‌گرایی سیاسی را به تفصیل بررسی کرد. او در این باره نوشت: «نظریه جنگ عادلانه در اصول خود با نظریه جهاد اسلامی، پیوندهای مشترکی دارد که می‌توان با رهیافت تطبیقی به مطالعه آن پرداخت.» اندیشه و تحقیق در آداب حرب در اسلام از این واقعیت حکایت می‌کند که آنچه نظام حقوق بین‌المللی امروزه بر آن تأکید دارد، قبلاً در بطن تعالیم اسلام یعنی چهارده قرن پیش وجود داشته و در مواردی رهنمای تدوین‌گران این حقوق بوده است. همان‌گونه که ذکر شد و بررسی پیشینه تحقیق نشان می‌دهد، تاکنون کار تطبیقی در خصوص اندیشه جنگ عادلانه از نگاه آگوستین، والزر و فقهای شیعه معاصر انجام نشده است و از این نظر پژوهش حاضر تازگی و نوآوری دارد.

۴. بحث و نظر

۴-۱. جنگ عادلانه از نگاه سنت آگوستین

براساس نظرات اندیشمندان، آنچه در اندیشه‌های آگوستین اهمیت دارد، نظریه جنگ عادلانه و قرائت خاص او از این نظریه است. این نظریه از دو جهت قابل توجه است. نخست از این جهت که با توجه به وضعیت جوامع مسیحی و انهدام امپراتوری روم، قرائتی نوین از این

جنگ‌ها ارائه شد و دوم اینکه او با ترکیب کردن اندیشه کلاسیک با ایده‌های مسیحی، به تنظیم شیوه‌ای جدید از تفکر پرداخت. آگوستین بنیان‌گذار تئوری جنگ عادلانه در رابطه با تعریف جنگ بیان می‌کند از آنجا که نافرمانی انسان از خداوند اجتناب‌پذیر است، جامعه نتیجه آن است و به دلیل خشونت‌طلبی انسان به حاکمی نیاز دارد تا بتواند در صورت لزوم با توسل به زور، به مبارزه با بی‌عدالتی و بی‌نظمی در جامعه بپردازد (Augustine, 1948: 12-35). او متأثر از دو موضوع رویه و اندیشه قبل از خود است: ۱. سنت انجیل عهد عتیق در خصوص جنگ‌های بنی‌اسرائیل و ارتباط خداوند با آن جنگ‌ها و ۲. سنت غنی اندیشه و رویه در فرهنگ رومی درباره توجیه اخلاقی و محدودیت استفاده از نیروی نظامی (Johnson, 2008: 544-545). از دیدگاه آگوستین، گناه محور اساسی جنگ عادلانه است که در آن، انسان دچار زندگی مادی می‌شود و برای شکل‌گیری زندگی معنوی و رهایی از زندگی مادی و گناه، جنگ عادلانه را شکل می‌دهد. آگوستین در این باره می‌نویسد: «انسان پس از معصیت و هبوط، گرفتار بردگی و مالکیت خصوصی و دولتی شد» (بارنزوبکر، ۱۳۵۸: ۲۸۸). از نظر آگوستین، جهاد و جنگ عادلانه دارای یک هدف هستند و آن اشاعه دین الهی است (کرون، ۱۳۸۹: ۶۲۸).

سنت آگوستین بیشترین تلاش خود را به‌عنوان نظریه‌پرداز سیاسی، معطوف به جنگیدن با موضع برخی از مسیحیانی کرد که به‌سادگی همه نوع جنگ را محکوم و مردان سیاسی و نظامی را که دست به جنگ می‌زدند، تحقیر می‌کردند. سنت آگوستین علی‌رغم عشق به صلح، مصمم بود نشان دهد وعده متون مسیحی متوجه وطن‌دوستان و نه سست‌عنصران است (شبیبی، ۱۳۸۷: ۱۴). آگوستین در کتاب پانزدهم شهر خدا در فصل چهارم درباره جنگ و صلح شهر زمینی بیان می‌کند که در شهر زمینی، خیراتی صورت می‌گیرد که نمی‌تواند به‌طور عادلانه بد باشد. آن شهر برای برخورداری از خیرات فروتر خواستار صلح زمینی است و برای به‌دست‌آوردن چنین صلحی است که جنگ به راه می‌اندازد (آگوستین، ۱۳۹۸: ۶۲۳). او جنگ را در صورتی عادلانه می‌داند که شروع آن برای حذف کفار مسیحی و افرادی باشد که قوانین طبیعی و اخلاق را زیر پا می‌گذارند و امنیت داخلی را به خطر می‌اندازند و هدف از جنگ را به‌صراحت تأمین امنیت، صلح و ایجاد رفاه معنوی شهروندان می‌داند (آگوستین، ۱۳۹۱: ۱۹).

آگوستین معتقد است زمانی که قانونی از قوانین خداوند نقض شود، یک امیر مسیحی مؤمن به جنگ متوسل می‌شود. در این صورت جنگ فقط مشروع نیست، بلکه تکلیف است (علیخانی، ۱۳۸۲: ۳۳۷). او در توجیه جنگ عقیده دارد که منظور از جنگ نباید قدرت‌طلبی یا تحت سلطه درآوردن دیگران باشد. اگر کشور متجاوز حاضر به پرداخت غرامت و جبران خسارت‌های وارده نباشد، جنگ ضروری است. وقتی جنگ ضروری باشد، عادلانه نیز خواهد بود و در تمام جنگ‌های عادلانه، هدف تأمین صلح است (باقری کبورق، ۱۳۷۰: ۳۱). در نظر آگوستین، بعضی از اشخاص محدود حق دارند به جنگ متوسل شوند. حق جنگ مختص مقام سلطنت است و فقط شهروندان می‌توانند به جنگ بپردازند. محققاً اتباع باید اوامر شهروندان را اطاعت کنند. در این صورت فقط شهروندان در پیشگاه خداوند مسئول است. این استدلالی است که هرگز کلیسا برای اثبات آن توفیق نیافته و تا امروز نیز اساس سیاست دولت‌ها قرار گرفته است (محمدی، ۱۳۸۶: ۵۸).

از نظر آگوستین قدیس، تنها مجوز توسل به جنگ، دفاع از صلح علیه یک تهدید جدی است. در غیر این صورت هیچ جنگی مشروع و عادلانه نیست. از نظر آگوستین، جنگ‌های عادلانه معمولاً در تعریف آن دسته از جنگ‌هایی قرار می‌گیرد که مجرمان به‌دلیل جنایتی که انجام داده‌اند، کیفر نشده‌اند. چنین جنگی عادلانه است؛ زیرا خداوند خود دستور آن را داده است (مدنی، ۱۳۷۷: ۱۱۸). براساس دیدگاه آگوستین قدیس باید برای مجازات ظلم و اعاده وضعیت صلح‌آمیز موجود، به جنگ اقدام کرد، ولی نباید از این حد فراتر رفت، وگرنه تجاوز و ناعادلانه تلقی می‌شود. لازم است توسل به خشونت تحت کنترل اکید باشد (شوا، ۱۳۷۴: ۴۰۱). همچنین آگوستین جنگ‌هایی را که جنبه تدافعی داشته باشد مشروع می‌داند. از جمله مصادیق جنگ تدافعی عبارت است از: دفاع از

استقلال و تمامیت ارضی یا متحدین و دوستان و دفاع از ملت در برابر تهدیدهای فیزیکی (ضیائی بیگدلی، ۱۳۸۲: ۲۰). چکیده دیدگاه‌های آگوستین در جدول ۱ آمده است.

جدول ۱. دیدگاه‌های سنت آگوستین درباره جنگ عادلانه

قدرت قانونی تصمیم‌گیر	شروط	دلایل مشروعیت‌ساز	علت	هدف
خدا یا حاکم مشروع (اعلان رسمی بالاترین مقامات کشور)	محق بودن اقدام‌کننده به جنگ قصد و نیت عادلانه (فقدان شرارت و اشتیاق انتقام‌جویی) به‌حق بودن برپایی علت جنگ (قابلیت مجازات) رعایت اصل تناسب اصل ترجیح آخرین راه‌حل رعایت عدالت	هر نوع جنگی که خداوند به آن امر کرده باشد (جواز دینی) برای توقف کفر و ارتداد برای مجازات خطاها (نقض قوانینی از قوانین خدا) دفاع عادلانه از ملت در مقابل تهدیدهای بی‌دلیل (خونخواهی و تظلم) جبران خسارت‌های واردشده در جنگ توسط یک مهاجم (جنگ تدافعی) وادار کردن دیگران به زندگی با فضیلت دفاع از دیگران در برابر متجاوزان	گناه اولیه و اجتناب‌ناپذیر شدن جنگ	بازگرداندن صلح و آرامش و تأمین امنیت شکل‌گیری جامعه آرمانی تلافی صدمات تحمیل شده توسط متجاوز دفاع از ملت در مقابل تهدیدها درمان جراحت گناه اشاعه دین الهی و فقدان اشتیاق انتقام‌جویی و شرارت

منبع: یافته‌های تحقیق

۴-۲. جنگ عادلانه از نگاه مایکل والزر

در دوران معاصر مهم‌ترین فیلسوف و متفکری که جانی دوباره در کالبد نظریه جنگ عادلانه دمید، مایکل والزر است که با انتشار کتاب *جنگ‌های عادلانه و ناعادلانه*، به طرح سیستماتیک نظریه مزبور اقدام کرد (قاسمی و دیلمقانی، ۱۳۹۸: ۱۳۴). والزر در این کتاب، جنگ را به دو گونه پیشگیرانه (جنگ مقدس) و تدافعی تقسیم‌بندی می‌کند. این تقسیم‌بندی، از مهم‌ترین متون معاصر در زمینه اخلاق جنگ و صلح است (عابدی‌نژاد، ۱۳۹۳: ۱۳). والزر جنگ‌هایی را که برای دفاع یا پیشگیری روی می‌دهند، عادلانه و جنگ‌هایی را که آهنگ تجاوز دارند، غیرعادلانه معرفی کرده است (محمدی، ۱۳۸۷: ۴۷). او جنگ عادلانه را مقاومت در برابر تجاوز می‌داند. از نگاه او، جنگ عادلانه باید از نظر اخلاقی مجاز و از نظر سیاسی ممکن باشد (عابدی‌نژاد، ۱۳۹۳: ۴۷).

والزر در ابتدا از مدافعان جنگ ایالات‌متحده در عراق بود و آن را الزامی می‌دانست، اما در ادامه به‌خاطر عملکرد ایالات‌متحده، منتقد سرسخت سیاست بوش رئیس‌جمهور گذشته آمریکا شد. از جمله جنگ‌های دیگر که والزر آن را ناعادلانه دانست می‌توان به اقدامات نظامی اسرائیل علیه فلسطینی‌ها، جنگ عراق علیه ایران، جنگ هند و پاکستان و جنگ ویتنام اشاره کرد. او جنگ عادلانه را که زمینه‌ساز صلح باشد به‌طور سنتی به دو حیطة اصلی آگاهی و اعمال تقسیم می‌کند: ۱. حیطة آگاهی: جنگ برای عدالت که مربوط به تصمیمات شروع اعلان جنگ است. ۲. حیطة اعمال: عدالت در جنگ مربوط به اقدامات بشردوستانه در زمان جنگ و در جبهه جنگ است (Walzer, 1977: 52). در حیطة آگاهی، شکل اعلان جنگ بررسی می‌شود که در جنگ عادلانه مهم‌ترین بحث است و جنگی که دارای اعلان نباشد، ناعادلانه خوانده می‌شود. این حیطة از شش شرط لازم در جهت تصمیم‌گیری برای رفتن به

1. Bellum

2. Bello

جنگ تشکیل شده که عبارت‌اند از: برپایی صلح به‌عنوان علت اصلی و عدالت، تناسب، احیای عدالت به‌عنوان هدف، احتمال موفقیت، نیت درست و به‌حق، و جنگ به‌عنوان آخرین راه‌حل و چاره (باقری، ۱۳۹۰: ۱۸).

والزر بیان می‌کند برای حرکت به‌سمت صلح‌طلبی نیاز است بر دو اصل نظریه جنگ عادلانه تأکید شود: اول اینکه جنگ باید آخرین راه‌کار باشد و دوم اینکه تلفات پیش‌بینی‌شده اعم از سربازان و غیرنظامیان نباید بیشتر یا بزرگ‌تر از اهداف جنگ باشد. همچنین در این زمینه توضیح می‌دهد برای اقدامات جنگ‌افروزانه باید راهی برای اعتراض بیابیم. نه به این دلیل که از دیدگاه واقع‌گرایانه کارآمد نیستند، بلکه به این دلیل که غیراخلاقی هستند (مدنی، ۱۳۷۷: ۱۱۹). شاید بهترین خدمت والزر، توجه دوباره به مسئله مقام صالح برای اعلان جنگ است. در دموکراسی قرار بر این است که مردم مقام نهایی تصمیم‌گیرنده باشند و در نگاه والزر نیز دیدگاه‌های افکار عمومی در این زمینه بسیار مهم است. به همین سبب والزر مدافع دخالت نظامی به قصد تغییر رژیم است و اظهار می‌کند مداخله‌های بشردوستانه برای ممانعت از قتل‌عام و پاکسازی‌های نژادی که مسلماً به تغییر رژیم منتهی می‌شود جایز است (محمدی، ۱۳۸۷: ۸۵-۸۶).

والزر در بحث اخلاق بیان می‌کند که آنچه برای خود می‌پسندی برای دیگران هم بپسند و آنچه برای خود نمی‌پسندی برای دیگران هم می‌پسند. این اصل بسیار ساده و روشن و قابل‌قبولی برای همه انسان‌ها است (والزر، ۱۳۹۳: ۵۲۱). والزر نظریه دست‌های آلوده را رد می‌کند که مطابق آن، رهبران نظامی و سیاسی گاهی در موقعیت‌هایی قرار می‌گیرند که نمی‌توانند از رفتارهای غیراخلاقی اجتناب کنند، حتی اگر این رفتارها به معنای کشتن عمدی انسان‌های بی‌گناه باشد. دست‌های آلوده نه مشروع است و نه ضرورتی دارد، مگر در صورتی که ادامه حیات ملتی یا جان انسان‌های زیادی در مخاطره باشد (چمنی، ۱۳۹۷: ۱۶). به عقیده والزر، زمانی جنگ صورت عادلانه به خود می‌گیرد که هم اقدامات قبل از جنگ و هم اقدامات درون جنگ (اقدامات بشردوستانه) رعایت شود، اما اگر اصول جنگ در این دو حیطة رعایت نشود، جنگ شکلی ناعادلانه به خود می‌گیرد (حقیقت و همکاران، ۱۳۹۲: ۲۹). پس اینکه بتوان تعریفی از عدالت ارائه کرد، نقش مهمی در جنگ عادلانه دارد؛ زیرا هرکدام از طرف‌های درگیر در جنگ، براساس معیار خود دیگری را کافر معرفی می‌کنند (Walzer, 1977: 74).

از نظر والزر، وجود دلیل محکم‌پسند برای آغاز جنگ شرط مهم و عمده‌ای است. دفاع در مقابل متجاوز و هجوم خارجی، یکی از مصادیق بارز جنگ عادلانه محسوب می‌شود. والزر درباره حقوق و قواعد جنگ، سه عنصر تفکیک و تمییز، تأثیر دوگانه، و تناسب را بیان می‌کند. مطابق گفته‌های والزر، درباره قواعد حاکم بر خاتمه جنگ می‌توان گفت لزوم مراعات حقوق انسانی و حقوق بشر برای همه طرف‌های مناقشه، شرطی اساسی است. والزر معتقد است احترام به حقوق قربانیان تجاوز و تخطی و همچنین حقوق افراد/شهروندان در دولت‌های مهاجم و متخاصم باید مراعات شود و افرادی که مرتکب نقض حقوق انسانی شده‌اند، باید مجازات شوند (قاسمی و دیلمقانی، ۱۳۹۸: ۱۳۵). او در کتاب جنگ عادلانه و ناعادلانه از حقوق حداقلی جنگ و حقوق بشر حداقلی و آزادی سخن گفته است. به این معنا که حداقل‌ها را باید در جنگ پذیرفت تا غیرنظامیان مصون باشند. این حقوق حداقلی جهان‌شمول است و با تغییر فرهنگ‌ها تغییر نمی‌کند. جنگ باید این حدود را رعایت کند. خلاصه دیدگاه‌های والزر در جدول ۲ آمده است.

جدول ۲. دیدگاه‌های والزر درباره جنگ عادلانه

هدف	علت	دلایل مشروعیت‌ساز	شروط	قدرت قانونی تصمیم‌گیر
دفاع از خود در برابر تجاوز پیشگیری از تهاجم دیگران اعاده عدالت حفظ صلح	علل مادی	دلیل عادلانه (مداخلات بشردوستانه) دفاع در مقابل متجاوز رعایت اصول اخلاقی و عدالت نیت صحیح و درست همراهی افکار عمومی	آخرین راهکار لحاظ کردن شرط موفقیت محدود بودن تلفات توجه به اخلاق (نظریه دست‌های آلوده) عدم استفاده از سلاح‌های ممنوعه تفکیک و تمییز تأثیر دوگانه اصل تناسب پاسخگوبودن به مردم	دولت برای دفاع از خود در برابر تجاوز پیشگیری از تهاجم دیگران اعاده عدالت حفظ صلح

منبع: یافته‌های تحقیق

۴-۳. جنگ عادلانه در نگاه فقهای شیعه معاصر

اسلام به‌عنوان یکی از ادیان توحیدی و کامل‌ترین آن‌ها، درباره همه ابعاد فردی و اجتماعی انسان‌ها آموزه‌های اخلاقی و فقهی دارد. جنگ از مهم‌ترین مسائلی است که انسان‌ها با آن مواجه‌اند یا امکان روبه‌رو شدن با آن را دارند. جنگ که در ادبیات فقه اسلامی از آن با عنوان «جهاد» یاد می‌شود، یکی از فروع ده‌گانه دینت اسلام و یکی از ابواب اصلی فقه اسلامی است (حاج‌اسماعیلی و حبیب‌اللهی، ۱۳۹۱: ۳۶). به‌طور کلی در اصطلاح دینی، جهاد وسیله‌ای برای محافظت از مسلمانان در برابر ظلم و تجاوز، دفاع از نظم عمومی و بی‌عدالتی و دفاع از مذهب است. جهاد همیشه خصوصیت جنگ نگه‌دارنده، دفاعی، تأدیبی و بازدارنده را داشته و هرگز اقدام متجاوزانه تلقی نشده است (قربان‌نیا، ۱۳۸۲: ۴). در اصطلاح حقوقی، جهاد به‌عنوان مبارزه و جنگ فی سبیل الله با ابزارهایی مانند جان، مال و بیان تعریف شده است (جمشیدی و همکاران، ۱۳۹۷: ۱۹). در قرآن این مسئله، با واژه «قتال» آمده است (بقره: ۱۹۰، ۲۴۴، ۲۴۶ و توبه: ۲۹، ۳۶، ۱۲۳)؛ بنابراین، در اسلام، مصلحت مسلمانان و اسلام، رفع و دفع تجاوز و تنبیه، تأمین امنیت برای دعوت مسالمت‌آمیز، تنبیه و سر جای خود نشاندن متجاوز، برقراری توازن قوا، و بازدارندگی میان ملت‌های مسلمان و دیگر دولت‌ها اهمیت دارد. براساس این نظرگاه، مقصود پنهان شده اسلام در جنگ و جهاد، رسیدن به شرایط صلح، ایمان و عدالت است (برزنونی، ۱۳۸۴: ۱۴۸). دفاع از جان، مال، حقوق، سرزمین و مقدسات از ابتدایی‌ترین حقوق انسانی است. همه انسان‌ها دفاع مشروع را حق مسلم و ایستادگی در برابر متجاوزان را لازم می‌دانند. دین اسلام نیز این حق را تأیید کرده و جهاد را معنا و مفهومی مقدس برشمرده و آن را یکی از عبادت‌های بزرگ دانسته است. رسول اکرم (ص) در این خصوص فرموده است: «رفیع‌ترین چشم‌انداز اسلام، جهاد در راه خداست که جز بهترین مسلمانان به آن دست نیابند» (عابدی‌نژاد، ۱۳۹۳: ۶۸). امام علی (ع) جنگ را تا آنجا لازم می‌دانست که حق مظلوم گرفته شود و متجاوز سر جای خود بنشیند و شعائر اسلام آشکار شود؛ بدون اینکه به بی‌گناهی آسیبی برسد یا حتی دشمن متجاوز، کیفری غیرانسانی و غیرعادلانه ببیند (نهج‌البلاغه، نامه ۱۴).

جهاد در یک تقسیم‌بندی کلی به دو نوع جهاد ابتدایی و دفاعی تقسیم می‌شود. جهاد ابتدایی آن است که برای دعوت به اسلام و بسط عدل، مسلمانان شروع به جنگ با کفار کنند و این قسم از جهاد، مشروط به اذن پیغمبر (ص) یا امام (ع) یا نائب خاص او است. به سخن دیگر، جهاد ابتدایی جهادی است که در صورت فراهم آمدن شرایط خاص، مانند حضور و اذن امام عادل، مسلمانان برای

تحقق اهداف مشروع و انسانی آغازگر آن هستند (نظیمی و جعفری، ۱۳۹۰: ۲۰۹). وجوب چنین جهادی دارای شرایطی است، از جمله مردود بودن، حریت و آزاد بودن، بلوغ، سلامت جسمانی، برخورداری از امکانات مالی مورد نیاز، وجود نیروی انسانی و ارتش قدرتمند، اذن امام معصوم یا اذن نایب خاص او (در این شرایط میان فقهای شیعه اختلاف است) و اذن پدر و مادر در صورتی که جهاد ابتدایی بر فرد واجب عینی نباشد.

به‌طور کلی و همان‌گونه که سید صادق حقیقت (۱۴۰۰) نیز اشاره کرده است، دیدگاه‌های مطرح در جهان اسلام و ایران در خصوص جهاد ابتدایی را در پنج طیف می‌توان دسته‌بندی کرد:

۱. بنیادگرایان: این گروه افرادی را شامل می‌شود که بر ظاهر شریعت بیش از مقصد شریعت تأکید می‌کنند. به همین سبب از جنگ دائم با کفار، حتی اهل کتاب، تا زمان اسلام آوردن آن‌ها یا پرداخت جزیه دفاع می‌کنند. پیروان این عقیده برای احکام دین زمان و مکان قائل نیستند و از زاویه تقدس به آن می‌نگرند. سید قطب و پیروان او را در این سنت می‌توان جای داد.
۲. رویکرد سنتی: این گروه فقهای را شامل می‌شود که به ظاهر شریعت و فقه، کمتر از اصل و محتوای آن توجه دارند. در این گروه آرای متفاوتی در خصوص جهاد ابتدایی یافت می‌شود. ابن تیمیه (۱۴۲۵: ۱۲۵) و محمود رشید رضا (۱۴۲۱ ق: ۲۱۵) از مشهورترین آن‌ها در اهل سنت بر این نظر تأکید می‌کنند که پیامبر جهاد ابتدایی نداشته و همه جهادهای او دفاعی بوده است. در میان فقهای شیعه چهار نظریه درباره جهاد ابتدایی وجود دارد:

الف) مشهور فقها جهاد ابتدایی را امری واجب و منحصر به زمان امام معصوم می‌دانند؛ چرا که علت جهاد را وادار کردن کفار به اسلام و دفع مخالفت آن‌ها با اسلام می‌دانند (طوسی، ۱۴۱۲ ق: ۲۸۹، ۳۸۵). امام خمینی (ره) با وجود قائل بودن به نظریه ولایت فقیه، فتوای مشهور فقها مبنی بر شرط بودن اذن امام معصوم در مشروعیت جهاد ابتدایی را می‌پذیرد (موسوی خمینی، ۱۳۷۹، ج ۱: ۳۴۳). البته برخی از پژوهشگران با توجه به دلیل تنزیل (اختیارات ولی فقیه در زمان غیبت امام معصوم) بعید نمی‌دانند که امام متمایل به جواز جهاد ابتدایی در عصر غیبت بوده باشد (حقیقت، ۱۴۰۰: ۱۹).

ب) گروه دوم جهاد ابتدایی را چه در زمان امام و چه در زمان غیبت امام معصوم جایز نمی‌دانند و معتقدند اساساً در اسلام، جهاد از نوع دفاعی بوده است و نه ابتدایی، و فقهای همچون شیخ طوسی، صاحب جواهر و شهید ثانی در استنباط‌های خود در این خصوص دچار اشتباه شده‌اند. آیت‌الله صالحی نجف‌آبادی (۱۳۸۶: ۵۳-۴۶) با کتاب *جهاد در اسلام* و تکیه بر قاعده اصولی «حمل آیات مطلق بر آیات مقید» مشهورترین دیدگاه را در این خصوص دارد.

ج) گروه سوم فقهای هستند که انجام جنگ ابتدایی توسط پیامبر را نمی‌پذیرند، اما مفهوم دفاع را نیز به شکل سنتی آن در برابر حمله دیگران به کار نمی‌برند و معتقدند دفاع از توحید نیز در زمره جنگ دفاعی قرار می‌گیرد. این گروه از فقها دایره جهاد دفاعی را توسعه بخشیده‌اند و آن را شامل جنگ برای آزادی دعوت به اسلام و رفع موانع آن می‌دانند. دیدگاه آیت‌الله طباطبایی (۱۴۰۳ ق، ج ۲: ۳۳۷-۳۴۸) و شاگرد او شهید مرتضی مطهری (۱۳۹۳: ۱۳-۳۱) در این گروه جای می‌گیرد.

د) گروه چهارم فقهای هستند که معتقدند جهاد ابتدایی فقط مربوط به زمان امام معصوم نیست و در دوران غیبت امام زمان نیز امکان انجام آن با فتوای فقها امکان‌پذیر است. این گروه که جهاد ابتدایی را از ضروریات فقه سیاسی می‌دانند، دیدگاه‌های خود را ذیل نظریه ولایت فقیه و حیطة اختیارات آن مطرح می‌سازند. آیت‌الله فاضل لنکرانی (۱۳۹۴: ۱۳-۵۰)، آیت‌الله مصباح یزدی (۱۳۸۳: ۱۳۹-۱۵۳) و آیت‌الله خامنه‌ای (۱۴۰۰) مشهورترین فقهای معاصر در این خصوص هستند. آیت‌الله منتظری اگرچه در ابتدا جهاد ابتدایی را منحصر به امام معصوم نمی‌داند (منتظری، ۱۳۷۹: ۳۸)، اما در نظریات متأخر خود استفاده از آن را برای تغییر عقیده

مخالفتان رد می‌کند (منتظری، ۱۳۸۷: ۶۰). آیت‌الله خوئی نیز با وجود عدم اعتقاد به تشکیل حکومت اسلامی در دوران غیبت، به جهاد ابتدایی در مقابل کفار معتقد بود (عارفی، ۱۳۸۷: ۱۵۶-۱۵۹).

۳. رویکرد سنت‌گرایانه: سنت‌گرایان برعکس بنیادگرایان بر اهداف دین تأکید دارند و نه ظواهر شریعت و فقه. آن‌ها به جهاد اکبر بیش از جهاد اصغر اهمیت می‌دهند و معتقدند در صورت اصلاح نفس، امکان غلبه بر دشمن داخلی و خارجی فراهم خواهد شد. به همین سبب، تحقق صلح و زیبایی در جهان را جز در سایه جهاد با نفس دست‌یافتنی نمی‌دانند. سید حسین نصر (۲۰۲۱) مهم‌ترین مروج این اندیشه در حال حاضر محسوب می‌شود. دیدگاه‌های سنت‌گرایانه را بیشتر در خارج از حوزه‌های علمیه و در محافل صوفی‌گرایانه و عرفانی می‌توان یافت و تاکنون فقهای شیعه با این اندیشه همراهی نشان نداده‌اند.

۴. رویکرد تجددگرایانه: تجددگراها جهاد ابتدایی را مختص زمان پیامبر و شرایط سیاسی-اجتماعی صدر اسلام می‌دانند و برای آن در دوران غیبت هیچ جایگاهی قائل نیستند. به اعتقاد آن‌ها ضرورت زیست در جهان مدرن، قائل‌بودن به اصولی مانند هم‌زیستی مسالمت‌آمیز، احترام متقابل، پایبندی به قراردادهای و پیمان‌ها، نفی توسل به زور و احترام به حقوق بشر است. عبدالکریم سروش و مریدان او برجسته‌ترین طرفداران این رویکرد هستند (حقیقت، ۱۴۰۰: ۲۲).

۵. رویکرد همرویی: دیدگاه همرویی راه سومی میان دو گرایش متنی و گرایش فرامتنی به دین است و در مقابل دو رویکرد حداکثری و حداقلی به اسلام، قرار می‌گیرد. این رویکرد که در خارج از حوزه دنبال می‌شود و سید صادق حقیقت آن را بیان کرده، قائل به این است که دیدگاه‌های چهارگانه فوق دارای نواقصی هستند. از جمله اینکه به این مسئله توجه نکرده‌اند که هیچ آیه‌ای در قرآن کریم به جهاد ابتدایی اشاره نکرده و همه آیات، زمینه‌های سیاسی مربوط به دفاع را بیان کرده‌اند. وی با اشاره به اینکه پیامبر هیچ جهاد ابتدایی نداشته است، انجام آن را در عصر حاضر، سالبه به انتفاع موضوع می‌دانند. به عبارت دیگر، آنچه در صدر اسلام وجود داشته جنگ‌های دفاعی بوده که با بستر و شرایط آن زمان و اصل «جنگ همه علیه همه» و نظریه «تغلب» همخوانی داشته است؛ بنابراین جهاد ابتدایی نه تنها به لحاظ نظری اثبات نمی‌شود، بلکه به لحاظ عملی نیز با شرایط کنونی حاکم بر مناسبات کشورها سازگاری ندارد (حقیقت، ۱۳۷۶: ۹۸-۱۴۵).

بررسی دیدگاه‌های فوق نشان می‌دهد نوعی پراکندگی آرا در بین فقهای شیعه در خصوص جهاد ابتدایی و امکان انجام آن در دوران غیبت وجود دارد. با این حال غالب‌بودن نظریه ولایت‌فقیه در عرصه سیاسی کشور موجب شده تا سایر نظریات در حاشیه قرار گیرد و چندان قدرت عرض‌انداز پیدا نکند؛ کما اینکه آیات عظام نوری همدانی، جوادی آملی، مظاهری، وحید خراسانی، صافی گلپایگانی، شبیری زنجانی، میرزا جواد تبریزی و سبحانی که در این پژوهش نظرات آن‌ها استعلام شد، همگی نظر ولی‌فقیه حاکم بر جامعه را شرط دانستند. این امر به معنای این است که به نوعی -حداقل در ظاهر- با دیدگاه‌های رهبری در خصوص جهاد ابتدایی و جنگ عادلانه همراهی نشان داده‌اند. طبق نظر آیت‌الله خامنه‌ای (۱۳۹۳؛ ۱۴۰۰) «جهاد ابتدایی اختصاص به زمان پیامبر (ص) و امام معصوم (ع) ندارد و فقیه جامع‌الشرایطی که متصدی ولایت امر مسلمین است، در صورت وجود مصلحت می‌تواند حکم به جهاد ابتدایی کند. همچنین اهل کتاب (مانند یهودی‌ها و مسیحی‌ها و زرتشتی‌ها) تا زمانی که مطیع قوانین و مقررات دولت اسلامی که در حمایت آن زندگی می‌کنند باشند و کاری منفی امان است، انجام ندهند حکم معاهد را دارند (یعنی باید جان و مال و آبروی آنان حفظ شود و حقوق مشروع و قانونی آن‌ها مراعات گردد)». جهاد ابتدایی در نگاه ایشان به معنای «آن است که برای برداشتن موانع دعوت به اسلام انجام شود و سپاه اسلام بدون آنکه حمله‌ای از سوی دشمن شده باشد با هدف از بین بردن موانع تبلیغ اسلام و برداشتن موانع مسلمان‌شدن سرزمین‌های دیگر و گسترش اسلام و اعلائی کلمه حق و برپایی شعایر دینی و هدایت کفار و مشرکان و برانداختن

شرک و بت‌پرستی به جنگ و جهاد پردازند (در حقیقت هدف از جهاد ابتدایی کشورگشایی نیست، بلکه دفاع از حقوق فطری ملت‌هایی است که توسط قدرت‌های کفر و شرک و استکبار از خداپرستی و توحید و عدالت محروم شده‌اند). آنچه از کلام آیت‌الله خامنه‌ای استنباط می‌شود این است که در بحث جهاد ابتدایی و جنگ عادلانه، بیش از هر چیز بر قصد و نیت صحیح (جهاد در راه خدا، گسترش توحید و محو شرک و دفع فتنه، رفع تجاوز، حمایت از مظلومان و مستضعفان، برداشتن موانع تبلیغ اسلام و دعوت)، آخرین راه‌حل، تناسب و عدم زیاده‌روی، حاکمیت قانونی دولت و اعلام عمومی تأکید دارند (باقری دولت‌آبادی و شفیعی سیف‌آبادی، ۱۴۰۰: ۱۵۷-۲۳۲).

جدول ۳. دیدگاه فقهای شیعه درباره جنگ عادلانه

هدف	علت	دلایل مشروعیت‌ساز	شروط	قدرت قانونی تصمیم‌گیر
فقهای شیعه	برقراری امنیت، حفظ استقلال و تمامیت ارضی در جهاد ابتدایی (نشر اسلام و ایجاد جامعه آرمانی)	علل معنوی	دفاع از صلح و امنیت دفاع مشروع حمایت از مظلوم جنگ پیشگیرانه به شرط وجود تهدید جدی دلایل مشروع	مجتهد جامع‌الشرایط و در زمان غیبت ولی فقیه تصمیم‌گیرنده است. داشتن هدف عادلانه (در راه خدا، دفع فتنه، رفع تجاوز، حمایت از مظلوم) قصد و نیت صحیح رعایت اصول اخلاقی آخرین راه‌حل اصل تناسب تفکیک و تمییز تشخیص ضرورت توسط حاکم شرع و رعایت اصول اخلاقی

منبع: یافته‌های تحقیق

۵. یافته‌های پژوهش

۵-۱. وجوه اشتراک دیدگاه‌های والزر، آگوستین و فقهای شیعه معاصر

وجوه اشتراک دیدگاه‌های آگوستین، والزر و فقهای شیعه قائل به جهاد ابتدایی را می‌توان برحسب اهداف، علت جنگ، دلایل مشروعیت‌ساز، شروط و مقام تصمیم‌گیرنده این‌گونه برشمرد:

اهداف جنگ عادلانه: درخصوص اهداف جنگ، هر سه دیدگاه در بازگرداندن صلح و آرامش و تأمین امنیت و دفاع مشروع اشتراک نظر دارند. در نگاه اولیه، آن‌ها جنگ را مذموم و نکوهیده شمرده‌اند و هدف از آن را قدرت‌طلبی و تحت سلطه درآوردن می‌دانند. به همین دلیل از دیدگاه آنان باید جنگ را در صورت عادلانه‌نبودن هدف، تجاوز دانست. به اعتقاد فقهای شیعه، آگوستین و والزر هدف جنگ باید برقراری صلح، مبارزه با متجاوز، ایجاد امنیت و رهایی مردم از ستم باشد. جنگ تدافعی برای دفع تجاوز دشمن، فصل مشترک هر سه دیدگاه است.

علت جنگ: در بحث علت جنگ بین دیدگاه‌های سنت آگوستین و فقهای شیعه تشابهاتی دیده می‌شود. هر دو به علل معنوی بروز جنگ نظر دارند و جواز دینی برای شروع آن قائل هستند. به عبارت دیگر، هم بحث ذات گناهکار انسان و ناپاکی آن مطرح است و هم اینکه جنگ باید با مجوز دینی شروع شود.

دلایل مشروعیت‌ساز: فقهای شیعه و آگوستین هر نوع جنگی که خداوند به آن امر کرده باشد و برای توقف کفر و ارتداد یا مجازات خطاها (نقض قوانینی از قوانین خدا) انجام شده باشد مشروعیت دارد و می‌توان به دفاع عادلانه از ملت در مقابل تهدیدهای بی‌دلیل (خونخواهی و تظلم) و دفاع از دیگر ملت‌های تحت ستم نیز عنایت داشت. اما والزر بر شرط رعایت اصول اخلاقی و عدالت، نیت درست و همراهی افکار عمومی تأکید دارد.

علاوه‌براین بین دیدگاه‌های والزر و فقهای شیعه درخصوص جنگ پیشگیرانه می‌توان تشابهاتی دید. برخی از فقهای شیعه معاصر همچون آیت‌الله خامنه‌ای و آیت‌الله علوی گرگانی معتقدند در صورت وجود تهدید جدی برای کشور می‌توان حتی دست به جنگ پیشگیرانه زد. فقهای دیگر نیز شروع چنین جنگی را منوط به تشخیص ولی‌فقیه ذکر کرده‌اند.

شروط جنگ عادلانه: در بحث شروط جنگ عادلانه، هر سه دیدگاه بر رعایت اصل تناسب، اصل ترجیح، آخرین راه‌حل، رعایت عدالت و استفاده از سلاح‌های مجاز تأکید و اشتراک نظر دارند. همچنین هر سه گروه بر داشتن هدف عادلانه و قصد و نیت درست و برحق بودن تأکید دارند.

قدرت قانونی تصمیم‌گیرنده: در مورد قدرت قانونی تصمیم‌گیرنده، دیدگاه‌های فقهای شیعه با سنت آگوستین تشابه دارد. هر دو گروه بر نقش خدا و حاکم مشروع تأکید دارند. به عبارتی ضرورت جنگ باید از سوی بالاترین مرجع قدرت داخلی که به‌نوعی از جانب خداوند بر مردم ولایت دارد و حکومت او مشروع دانسته می‌شود تشخیص داده شود. در دوران غیبت، ولی‌فقیه حاکم، مرجع تشخیص چنین جنگی خواهد بود. در اصل ۱۱۰ قانون اساسی ایران نیز اختیارات لازم برای اجرای آن دیده شده است.

۵-۲. وجوه اختلاف دیدگاه‌های والزر، آگوستین و فقهای شیعه

مفهوم جنگ عادلانه: نکته اول افتراقی بودن در آثار و آرای آگوستین و والزر با فقهای شیعه معاصر، دو مفهوم جنگ و جهاد است. هرچند در دیدگاه آگوستین و والزر جنگ عادلانه و ناعادلانه فقط در اهداف و علل از هم تفکیک می‌شوند، در فقه شیعی چنین تفکیکی وجود ندارد و تنها دو واژه جهاد ابتدایی و جهاد دفاعی وجود دارد. نکته دوم اینکه در دیدگاه فقهای شیعه معاصر، جنگ جهادی است که با هدف مقدس و الهی صورت می‌گیرد و اگرچه صورت ظاهر آن شبیه به جنگ است، اهداف آن تفاوت دارد. به‌صورت کلی در جهاد اسلامی، مهم‌ترین اهداف، جهاد در راه خدا، گسترش توحید و محو شرک و دفع فتنه، رفع تجاوز، حمایت از مظلومان و مستضعفان است. حال آنکه در اندیشه غربی، اهداف مادی نیز دخیل می‌شود. سوم اینکه دستور، سازمان‌دهی و فرماندهی جهاد با امام معصوم یا نایب معصوم (ولی‌فقیه) است. حال آنکه در اندیشه‌های غربی بالاترین مقام اجرایی که پادشاه است، درباره شروع و پایان جنگ تصمیم می‌گیرد. چهارم اینکه درحالی‌که در غرب کشته‌های در جنگ صرفاً از باب میهن‌پرستی مورد تقدیس قرار می‌گیرند، در فقه شیعی (و در کل اسلام) شهدا جایگاه والایی دارند و جهاد مفهومی مقدس و بخشی از فروع دین محسوب می‌شود.

اهداف جنگ عادلانه: در بحث اهداف جنگ عادلانه، سنت آگوستین و فقهای شیعه درخصوص جهاد ابتدایی برای ایجاد یک جامعه آرمانی الهی اشتراک نظر و در بحث جهاد تدافعی اختلاف نظر دارند. در بین فقهای شیعه آیت‌الله خامنه‌ای و آیت‌الله علوی گرگانی به‌صراحت (و سایر فقها با موکول کردن آن به تشخیص ولی‌فقیه) بحث جنگ پیشگیرانه را مطرح می‌کنند که با دیدگاه والزر در این خصوص تشابه دارد. همچنین در شرایطی که فقهای شیعه و والزر بر اعاده عدالت به‌عنوان یکی از اهداف جنگ تأکید دارند، در دیدگاه‌های سنت آگوستین چنین نکته‌ای دیده نمی‌شود.

علت جنگ: برعکس آگوستین که در شناسایی علت جنگ بر علل معنوی تأکید دارد یا دیدگاه‌های اسلامی که علت معنوی را مورد توجه قرار می‌دهد، والزر صرفاً بر عوامل مادی تأکید می‌ورزد.

دلایل مشروعیت‌ساز: مهم‌ترین تفاوت بین سه دیدگاه فوق در بحث دلایل مشروعیت‌ساز را در دیدگاه‌های والزر می‌توان دید. برخلاف والزر که بر مداخلات بشردوستانه و ضرورت همراهی افکار عمومی تأکید دارد، در اسلام و مسیحیت، شرط همراهی افکار عمومی یا مداخله بشردوستانه برای جنگ عادلانه مطرح نیست.

شروط جنگ عادلانه: درحالی‌که آگوستین محق بودن اقدام‌کننده به جنگ را از شروط عادلانه بودن آن ذکر می‌کند، در دیدگاه‌های والزر چنین چیزی دیده نمی‌شود. در برابر دیدگاه‌های فوق، فقهای شیعه دفاع از صلح و امنیت، دفاع مشروع، حمایت از مظلوم، جنگ پیشگیرانه به شرط وجود تهدید جدی را از شروط جنگ عادلانه می‌دانند. در مقابل، در شرایطی که والزر لحاظ کردن شرط موفقیت در یک جنگ، محدود بودن تلفات و پاسخگوبودن به مردم را مطرح کرده است، چنین شروطی در دیدگاه‌های فقهای شیعه و آگوستین وجود ندارد.

قدرت قانونی تصمیم‌گیرنده: برای والزر تشخیص حاکمان به‌تنهایی برای شروع جنگ و عادلانه بودن آن کفایت نمی‌کند؛ کما اینکه او به جنگ‌های ویتنام و عراق که از سوی آمریکا در پیش گرفته شده معترض است و آن را نامشروع می‌داند. در عوض ملاک مشروعیت از نگاه او، نقش افکار عمومی در همراهی با تصمیم دولت یا کسب مجوز از سوی سازمان ملل متحد به‌عنوان بالاترین مرجع بین‌المللی است؛ ملاک‌هایی که نه از سوی فقهای شیعه و نه سنت آگوستین بیان نشده‌اند. این امر نشان می‌دهد برخلاف والزر که ملاک‌های امروزی دموکراتیک برای او حائز اهمیت به‌شمار می‌روند، برای سنت آگوستین و فقهای شیعه، تصمیم حاکمان مشروع که در راستای تحقق خواست خالق یکتا است اهمیت دارد.

جدول ۴. مقایسه دیدگاه‌های آگوستین، والزر و فقهای شیعه

متفکر	هدف	علت‌العلل	دلایل مشروعیت‌ساز	شروط	قدرت قانونی تصمیم‌گیر
سنت آگوستین	بازگرداندن صلح و آرامش و تأمین امنیت شکل‌گیری جامعه آرمانی دفاع از ملت در مقابل تهدیدها	علل معنوی	هر نوع جنگی که خداوند به آن امر کرده باشد. (جواز دینی) برای توقف کفر و ارتداد برای مجازات خطاها (نقض قوانینی از قوانین خدا) دفاع عادلانه از ملت در مقابل تهدیدهای بی‌دلیل (خونخواهی و تظلم) جبران خسارت‌های واردشده در جنگ توسط یک مهاجم (جنگ تدافعی) وادر کردن دیگران به زندگی با فضیلت دفاع از دیگران در برابر متجاوزین	محق بودن اقدام‌کننده به جنگ قصد و نیت عادلانه (فقدان شرارت و اشتیاق انتقام‌جویی) به‌حق بودن برپایی علت جنگ (قابلیت مجازات) رعایت اصل تناسب اصل ترجیح آخرین راه‌حل رعایت عدالت	خدا یا حاکم مشروع (اعلان رسمی بالاترین مقامات کشور)
والزر	دفاع از خود در برابر تجاوز پیشگیری از تهاجم دیگران اعاده عدالت حفظ صلح	علل مادی	دلیل عادلانه (مداخلات بشردوستانه) دفاع در مقابل متجاوز رعایت اصول اخلاقی و عدالت نیت صحیح و درست	آخرین راهکار لحاظ کردن شرط موفقیت محدودبودن تلفات توجه به اخلاقیات (نظریه دست‌های	سازمان ملل افکار عمومی (مردم)

متفکر	هدف	علت‌العلل	دلایل مشروعیت‌ساز	شروط	قدرت قانونی تصمیم‌گیر
			همراهی افکار عمومی جنگ پیشگیرانه	آلوده) عدم استفاده از سلاح‌های ممنوعه تفکیک و تمییز تأثیر دوگانه اصل تناسب پاسخگوبودن به مردم	
فقهای شیعه	برقراری امنیت، حفظ استقلال و تمامیت ارضی در جهاد ابتدایی (نشر اسلام و ایجاد جامعه آرمانی) اعاده عدالت	علل معنوی	دفاع از صلح و امنیت دفاع مشروع حمایت از مظلوم جنگ پیشگیرانه به شرط وجود تهدید جدی دلایل مشروع	داشتن هدف عادلانه (در راه خدا، دفع فتنه، رفع تجاوز، حمایت از مظلوم) قصد و نیت صحیح رعایت اصول اخلاقی آخرین راه‌حل اصل تناسب تفکیک و تمییز تشخیص ضرورت توسط حاکم شرع و مجتهد جامع‌الشرایط رعایت اصول اخلاقی	حاکم اسلامی (ولی فقیه) فقدان اعتبار مجوز شورای امنیت فقدان اعتبار افکار عمومی

۶. نتیجه‌گیری

بررسی تاریخ، تمدن و سیاست جوامع نشان می‌دهد جنگ به‌مرور زمان تحول یافته و از نظر کمی و کیفی تغییر شکل داده است. امروزه اصول و معیارهای حقوقی، اخلاقی، مذهبی و ارزشی بر روابط و نتایج جنگ حاکم است که در گذشته وجود نداشته است. همین امر سبب شده تا توجه به مفهوم جنگ عادلانه، امروزه بیشتر از گذشته مورد توجه قرار گیرد. درحالی‌که در دیدگاه‌های اسلامی تفکیکی بین جنگ عادلانه و غیرعادلانه وجود ندارد و مفهومی به نام جهاد مطرح می‌شود، یکی از مباحث جدی درخصوص مداخلات بشردوستانه، جنگ‌ها و تصمیم‌گیری‌های بین‌المللی دربارهٔ بحران‌های منطقه‌ای و جهانی، بررسی عادلانه‌بودن مداخله و جنگ است. به همین سبب شاهد طرح دیدگاه‌هایی جدید از سوی برخی فیلسوفان غربی همچون والزر برای ارزیابی این‌گونه اقدامات و ارائه الگو درخصوص آن هستیم. این دیدگاه‌ها اگرچه تداوم سنت فلسفی غرب و اندیشه‌های سیسرون، سنت آگوستین، توماس آکوئیناس، ریچارد نورمن و حقوقدانانی مانند هوگو گروسیوس است، در فقه سیاسی اسلام کمتر مورد توجه قرار گرفته است. در بین فقهای شیعه در داخل و خارج از ایران، دیدگاه یکپارچه‌ای درخصوص جنگ عادلانه و به عبارت دیگر جهاد ابتدایی وجود ندارد. بعد از پیروزی انقلاب اسلامی و متأثر از نظریه ولایت‌فقیه، این دیدگاه‌ها تا حد زیادی منسجم‌تر و یکدست‌تر شده است. پاسخ‌های داده‌شده از سوی فقهای ده‌گانه در این پژوهش (آیات عظام نوری همدانی، جوادی آملی، مظاهری، فاضل لنکرانی، وحید خراسانی، علوی گرگانی، صافی گلپایگانی، شبیری زنجانی، میرزا جواد تبریزی و سبحانی) همگی به‌نوعی هم‌راستایی با دیدگاه‌های رهبری را نشان می‌داد. در این میان، آیت‌الله علوی گرگانی، آیت‌الله فاضل لنکرانی و آیت‌الله مصباح کوشیدند نگاه خاص خود به جهاد ابتدایی را با ذکر توضیحاتی حفظ کنند. همچنین نویسندگان با مقایسه اندیشه‌های فقهای شیعه معاصر و سنت آگوستین و والزر به این نتیجه رسیدند که به‌واسطه مبانی الهی دو تفکر اسلامی و مسیحی، تشابه دیدگاه‌های فقهای شیعه به اندیشه‌های سنت آگوستین بیش از والزر است. همچنین در مباحثی مانند اصل ترجیح، آخرین راه‌حل رعایت عدالت و استفاده از سلاح‌های مجاز و... تشابه‌هایی بین هر سه دیدگاه

مشاهده می‌شود. البته شایان ذکر است رویکرد تکلیف‌مدار، نیت‌مدار و فضیلت‌محور امام خمینی (ره) و آیت‌الله خامنه‌ای در حوزه اخلاق، عاملی شده است تا نظرات و دیدگاه‌های آنان با اصول و قواعد نتیجه‌مدار متفکران سنت جنگ عادلانه در غرب ناسازگار باشد. این مباینیت در سه حوزه تناسب (محاسبه مقدار سود و زیان و ورود به جنگ)، شرط احتمال موفقیت (در صورت اقدام به جنگ) و تأثیر دوگانه جنگ (محاسبه تعداد تلفات افراد بی‌گناه نسبت به دستاوردها) به خوبی دیده می‌شود. همچنین نباید فراموش کرد که هریک از متفکران فوق در بستر سیاسی-اجتماعی خاصی به طرح نظریات و دیدگاه‌های خود پرداخته است و قیاس آن‌ها با یکدیگر ممکن است صحیح نباشد. آنچه پژوهش حاضر به دنبال آن بود، معرفی تفاوت‌هایی بود که به لحاظ اندیشه‌ای در خصوص جنگ عادلانه بین دیدگاه‌های اسلامی و غرب وجود دارد و به هیچ‌وجه ارزش‌گذاری و قضاوتی در این باره نمی‌توان کرد.

۷. منابع

- آگوستین قدیس (۱۳۹۸). *شهر خدا*. ترجمه حسین توفیقی. چاپ چهارم. تهران: ادیان و مذاهب.
- ابن تیمیه (۱۴۲۵ ق). *رسالة فی قتال الکفار*. بی‌جا: بی‌نا.
- احمدی طباطبایی، سید محمدرضا (۱۳۸۷). *اخلاق و سیاست رویکرد اسلامی و تطبیقی*. تهران: دانشگاه امام صادق (ع).
- اسماعیلی، محمد مهدی و عباسی فیروزجاه، میثم (۱۳۹۵). *عقلانیت انقلاب اسلامی از دیدگاه آیت‌الله خامنه‌ای*. *دوفصلنامه مطالعات انقلاب اسلامی و دفاع مقدس*، ۲، ۵۳-۷۰.
- باقری دولت‌آبادی، علی و شفیعی سیف‌آبادی، محسن (۱۴۰۰). *سیاست خارجی ایران از ۱۳۵۷ تا ۱۴۰۰: نگاهی از درون*. تهران: نیسا.
- باقری، سعید؛ حقیقت، سید صادق (۱۳۹۲). *نظریه جنگ عادلانه در فلسفه سیاسی سنت آگوستین*. *مجله غرب‌شناسی بنیادی*، ۴(۲)، ۲۳-۵۰.
- برزنونی، محمدعلی (۱۳۷۹). *آثار حقوقی جنگ در اسلام و حقوق بین‌الملل معاصر*. *مجله حقوقی*، ۲۵، ۵۷-۸۳.
- برزنونی، محمدعلی (۱۳۸۴). *اسلام و اصالت جنگ یا اصالت جنگ*. *مجله حقوقی*، ۳۳، ۷۳-۱۵۷.
- حاج اسماعیلی، محمدرضا و حبیب‌اللهی، مهدی (۱۳۹۱). *بررسی و تحلیل نظری اخلاق در قرآن و حدیث*. *فصلنامه پژوهشنامه اخلاق*، ۵(۱۵)، ۳۱-۵۶.
- خاثری، سید کاظم (۱۴۰۲ ق). *الکفاح المسلح فی الاسلام*. قم: فروردین.
- حقیقت، سید صادق (۱۳۷۶). *مسئولیت‌های فراملی در سیاست خارجی دولت اسلامی*. تهران: مرکز تحقیقات استراتژیک.
- حقیقت، سید صادق (۱۴۰۰). *جهاد ابتدایی از دیدگاه فقه شیعه*. *شیعه‌شناسی*، ۱۹(۷۵)، ۷-۳۰.
- حقیقت، سید صادق، مرتضوی لنگرودی، محمد و باقری خاروانی، سعید (۱۳۹۲). *مطالعه قوائد و اسلوب بین‌المللی صلح (جنگ عادلانه در دوره کلاسیک) در فلسفه سیاسی*. *فصلنامه پژوهش‌های سیاسی و بین‌المللی*، ۵(۱۷)، ۲۱-۴۸.
- خامنه‌ای، سید علی (۱۴۰۰). *اجوبه الاستفتائات*. مسئله ۱۰۴۸. همچنین بنگرید به:
<https://farsi.khamenei.ir/news-content?id=27745> (2014-09-24)
- خانی، محمدحسن (۱۳۸۵). *بررسی تطبیقی مبانی حقوق بشردوستانه در اسلام و مسیحیت*. *فصلنامه دانش سیاسی*، ۲(۴)، ۱۰۴-۱۱۸.
- رشید رضا، محمد (۱۴۲۱ ق). *تفسیر المنار*. بیروت: دارالفکر.
- شیبی، سید عبدالرسول (۱۳۸۷). *احیای نظریه جنگ عادلانه*. *پایان‌نامه کارشناسی ارشد رشته حقوق بین‌الملل*. تهران: دانشکده حقوق دانشگاه شهید بهشتی.
- صالحی نجف‌آبادی، نعمت‌الله (۱۳۸۶). *جهاد در اسلام*. تهران: نشرنی.
- طباطبایی، سید محمدحسین (۱۴۰۳ ق). *المیزان*. بیروت: مؤسسه الاعلمی للمطبوعات.

عابدی نژاد، عطیه (۱۳۹۳). اخلاق جنگ و صلح و مقایسه آن با جهاد اسلامی. *پایان‌نامه کارشناسی ارشد رشته الهیات و معارف اسلامی*. دانشگاه قم.

عارفی، محمد اکرم (۱۳۸۷). *اندیشه سیاسی آیت‌الله خوئی*. قم: بوستان کتاب.

علی محمدی، رضوان (۱۳۹۰). مبانی فلسفی جنگ عادلانه در حقوق بین‌الملل (بررسی جهاد ابتدایی در اسلام و جنگ مقدس در مسیحیت). *پایان‌نامه کارشناسی ارشد رشته حقوق عمومی*. تهران: دانشکده حقوق و علوم سیاسی دانشگاه تهران.

فاضل لنکرانی، محمدجواد (۱۳۹۴). جهاد ابتدایی در عصر غیبت مشروعیت دارد، ولی وجود ندارد. *حریم امام*، ۱۹۶، ۱۲ آذرماه ۱۳۹۴.

فقهی، علی (۱۳۹۰). جواز جهاد ابتدایی با اذن فقیه جامع‌الشرایط با رویکردی به آرای امام خمینی (ره). *پژوهشنامه متین*، ۱۳(۵۰)، ۱۳۵-۱۵۷.

فیرحی، داود (۱۳۸۷). مفهوم جنگ و اخلاق نظامی در اسلام شیعی. *فصلنامه سیاست*، ۱، ۱۳۱-۱۵۹.

قاسمی، محمدعلی و دیلمقانی، فرشید (۱۳۹۸). اخلاق جنگ از دیدگاه امام خمینی (ره). *پژوهشنامه انقلاب اسلامی*، ۳(۹)، ۱۳۱-۱۴۷.

لنگه‌اوزن، محمد (۱۳۸۷). اسلام و نظریه جنگ عادلانه. *نشریه اندیشه دینی*، ۱۰(۳)، ۳-۳۴.

مصباح یزدی، محمدتقی (۱۳۸۳). *جنگ و جهاد در قرآن*. قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره).

منتظری، حسینعلی (۱۳۷۹). *مبانی فقهی حکومت اسلامی*. ترجمه محمود صلواتی. تهران: سرابی.

منتظری، حسینعلی (۱۳۸۷). *حکومت دینی و حقوق انسان*. قم: دانش ارغوان.

موسوی خمینی، روح‌الله (۱۳۷۹). *تحریر الوسيله*. تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره).

نادری، مهدی (۱۳۹۶). مدل نظری اخلاق جنگ در تفکر شیعی با تأکید بر دیدگاه حضرت آیت‌الله سیستانی. *دوفصلنامه دانش سیاسی*، ۱۳(۲)، ۲۴-۵.

نظیمی، عباس و جعفری، سید اصغر (۱۳۹۰). نگاهی تحلیلی بر مشخصات مسلحانه در دو دیدگاه اسلام و حقوق بین‌الملل. *دیدگاه‌های حقوق قضایی*، ۴(۵۴)، ۱۸۲-۲۳۰.

نورمحمدی نجف‌آبادی، محمد، معصومی، محسن، موسوی‌پور بشلی، ابراهیم و فرجیه‌های قزوینی، محمدحسین (۱۳۹۷). نظریه جنگ عادلانه و اخلاق مداری در جنگ در میان مسلمانان بر پایه آداب‌الحرب‌ها. *دوفصلنامه تاریخ و تمدن اسلامی*، ۱۴(۲۷)، ۹۷-۱۲۷.

نیکنام ابریکوه، بهناز (۱۳۹۱). رجعت به تئوری‌های جنگ عادلانه با استفاده از دکترین مسئولیت حمایت برای توجیه مداخله‌گرایی قدرت‌های بزرگ. *پایان‌نامه کارشناسی ارشد رشته علوم سیاسی*. تهران: دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکز.

والزر، مایکل (۱۳۹۱). *پیروزی نظریه جنگ عادلانه و خطرهای موفق‌شدن آن*. *مهرنامه، ویژه‌نامه جنگ و صلح*. تهران: هنر سرزمین سبز.

Augustine, St. (1948). *On the Spirit and the Letter*. New York: Random House Publisher.

Johnson, K. D. (2015). The Justice Game: Augustine, Disordered Loves, and the Temptation to Change the World. *Religions*, 6(2), 409-418.

Nasr, S. H. (2021). Nasr, S. H. (1999). The spiritual significance of Jihad. *Al-Serat-A Journal of Islamic Studies*, 9(1).

Walzer, M. (1977). *Just and unjust wars: A moral argument with historical illustrations*. United States: Basic Books.